

УДК 343.221 (477)

Сергій Миколайович Гусаров,
доктор юридичних наук, член-кореспондент
Національної академії правових наук України,
заслужений юрист України
(Харківський національний університет
внутрішніх справ, Харків)

КОЛЕКТИВНИЙ СУБ'ЄКТ І ПРАВОВІДНОСИНИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ (ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ)

У статті розглянуто проблеми теорії правовідношення у кримінальному праві України. Визначено напрямки її розвитку із урахуванням передбаченого законодавством інституту застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру. Показано відмінності кримінально-правових відносин за участю юридичних осіб від правовідносин негативної кримінальної відповідальності.

Ключові слова: кримінально-правові відносини, юридичний факт, злочин, юридичні особи, заходи кримінально-правового характеру.

Постановка проблеми. Кримінально-правове регулювання як один із суперінститутів управління суспільними відносинами, забезпечення впорядкування останніх та захисту позитивних інтересів їх учасників функціонує й розвивається згідно з пануючими у той чи інший період часу доктринальними концепціями й ідеологічними установка-

© С. М. Гусаров, 2015

ми, на які спираються суб'єкти нормотворення й галузевого правозастосування. Так, однією з аксіом сучасного теоретичного й практичного правознавства, ґрунтованого значною мірою на ідеях юридичного позитивізму, є теза про те, що норми права, і кримінального у тому числі, реалізуються лише в правовідносинах. Тому в класичній школі кримінального права питання встановлення, організації й реалізації впливу приписів цієї галузі на свідомість, волю й поведінку суб'єктів суспільних й індивідуальних процесів аналізуються й вирішуються крізь призму особливого типу правовідношення – кримінально-правового.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ. Незважаючи на те, що проблематика правовідносин у кримінальному праві обговорюється вже не одне десятиліття поспіль, чимало аспектів залишаються дискусійними (зокрема, це стосується видів правовідносин, початкового й кінцевого моментів, змісту, об'єкта, суб'єктного складу тощо). Найбільш продуктивно й результативно теорію правовідношення у кримінально-правовій доктрині розроблено у зв'язку із феноменом негативної кримінальної відповідальності (в Україні та за її межами цими питаннями займалися Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, Я. М. Брайнін, В. В. Голіна, В. К. Грищук, М. М. Кропачев, П. С. Матишевський, О. В. Наден, А. В. Наумов, М. О. Огурцов, М. І. Панов, Б. Т. Разгільдієв, О. І. Санталов, Є. Л. Стрельцов, В. Я. Тацій, В. М. Хомич, П. Л. Фріс, І. І. Чугуников та ін.). У роботах цих та інших фахівців доведено, що обов'язковою передумовою виникнення й реалізації юридичної відповідальності (у т. ч. відповідальності, встановленої нормами кримінального права) є наявність певного кримінального правовідношення [1, с. 493]. Без нього така відповідальність втрачає матеріально-правову основу й перетворюється на незаконну репресію з боку держави (тому, до речі, одним із важливих завдань процедури розслідування й судового розгляду кримінального правопорушення є встановлення наявності відповідного кримінального правовідношення: доказування події злочину, пошук правової норми, що передбачає вчинене діяння, перевірка її чинності й дії, встановлення відповідності між поведінкою особи й положеннями кримінально-правової норми, констатація винності особи у вчиненні інкримінованого їй діяння).

Виклад основного матеріалу. Кримінальне право як найбільш сувора галузь, з огляду на ступінь й інтенсивність обмежень прав та свобод, які загрожують особі у процесі реалізації його приписів, не може функціонувати інакше як у межах правовідношення. Лише так забезпечується притаманний йому дух чіткості й недвозначності, визначеності меж і обсягів його регулювання й охорони.

Незважаючи на дискусійність часткових положень щодо правовідношення негативної кримінальної відповідальності, достатньо аргументованою є позиція, згідно з якою воно є взаємодією держави, представленої її агентами (правоохоронними й судовими органами) та правопорушника (фізичної осудної особи, що досягла певного віку, встановленого кримінальним законом), яка виникає з часу вчинення злочину [2, с. 175]. Це правовідношення набуває визначеності (конкретизується) із набранням обвинувальним вироком суду чинності та припиняється, як правило, по закінченню судимості. Його змістом виступають передбачені кримінальним, кримінально-процесуальним і конституційним законодавством взаємні права й обов'язки названих суб'єктів [3, с. 93–95; 4, с. 35–44]. Таке правовідношення можна віднести до охоронного, оскільки завдяки йому забезпечується виконання основної функції кримінального права – захисту суспільних відносин від посягань на них.

У кримінально-правовій теорії виділяють й інші види та типи галузевих правовідносин. При цьому передусім звертається увага на юридичний факт, котрий їх породжує. Як відомо, головною роллю юридичних фактів у механізмі правового регулювання є забезпечення виникнення, зміни й припинення правовідносин. Саме завдяки ним здійснюється перехід від абстрактної моделі прав та обов'язків, зафіксованої в юридичній нормі, до конкретної взаємодії суб'єктів [5, с. 110]. Як уже було сказано вище, вчинення злочину – це юридичний факт, який породжує охоронні кримінально-правові відносини негативної кримінальної відповідальності. Інший юридичний факт – вчинення передбаченого Кримінальним кодексом України (далі – КК) суспільно небезпечного діяння неосудною особою – також регламентується кримінальним законодавством (ч. 2 ст. 19, ст. 92–95 КК України), тобто породжує кримінально-правові відносини. Останні також є взаємодією певних суб'єктів (неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, та держави в особі спеціально уповноважених органів), змістом якої й виступають взаємні права й обов'язки цих суб'єктів (державна вправі призначити особі примусове психіатричне лікування, психічно хворий делінквент зобов'язаний пройти його; при цьому він має право саме на такий вид примусових заходів медичного характеру, який відповідає його захворюванню, тяжкості вчиненого ним діяння, ступеню небезпечності психічно хворого для себе або інших осіб). Це правовідношення забезпечує відновлення здатності до безпечної соціально керованої діяльності особи та захист суспільства від актів її деструктивної поведінки, тобто також належить до охоронних [6, с. 45–58]. Відомий теорії кримінального права й такий юридичний факт, як криміналь-

но правомірна поведінка (необхідна оборона, затримання особи, яка вчинила злочин, заподіяння правоохоронюваним інтересам шкоди у стані крайньої необхідності тощо). Він також породжує кримінально-правові відносини, які є не лише охоронними, але й заохочувальними [7, с. 121–133].

Особливістю всіх правовідносин, які охоплюються кримінальним правом, є їх публічний характер, що детермінується приналежністю галузі до сфери публічного права. Тому стороною (суб'єктом) будь-якого кримінально-правового відношення завжди виступає держава, представлена на рівні індивідуального правового регулювання спеціально уповноваженими органами, відповідальними за охорону правопорядку чи здійснення правосуддя. При цьому тривалий час вважалося аксіоматичним, що охоронні кримінально-правові відносини виникають між державою та фізичними особами, які перебувають у межах її національної кримінально-правової юрисдикції, які поширюються на всі території, простори й об'єкти, які визнаються територією України (територіальний принцип чинності закону про кримінальну відповідальність у просторі – ст. 6 КК), на громадян України, іноземців й осіб без громадянства, які перебувають на цій території, на певне коло осіб (громадян України й осіб без громадянства, котрі постійно проживають в Україні), які вчинили правопорушення, перебуваючи за межами України (ст. 7 КК), а у випадках, передбачених міжнародними договорами або при вчиненні тяжких чи особливо тяжких злочинів проти національних інтересів України або її громадян – також на іноземців й апатридів, які постійно в Україні не проживають (ст. 8 КК). Із виданням кримінального закону, розрахованого на сприйняття цими суб'єктами, між ними та державою виникають регулятивні кримінально-правові відносини. Так, І. Е. Звечаровський вказує, що з моменту вступу в дію кримінального закону й доведення його до загального відома між державою й адресатами кримінального закону встановлюються правові зв'язки з приводу дотримання кримінально-правових вимог – регулятивні кримінально-правові відносини, у межах яких громадяни (й інші фізичні особи, перераховані вище) зобов'язані дотримуватися заборон і виконувати визначені цим законом обов'язки та отримують право вимагати створення умов для виконання кримінально-правових приписів, а інший суб'єкт (держава) – право вимагати кримінально-правомірної поведінки та застосовувати заходи кримінально-правового впливу [8, с. 15–17]. Щоправда, питання про такий вид кримінально-правових відносин у теорії кримінального права є досить дискусійним. Так, Ю. В. Баулін вважає, що, оскільки вирішення проблеми криміналізації, пеналізації й диференціації потенційної кримінальної відповідальності забезпечується

діяльністю парламенту (Верховної Ради України), то здійснюється (реалізується) воно в межах конституційних, а не регулятивних кримінально-правових відносин [4, с. 41].

Додамо, що до цього ми розглядали лише особу як суб'єкта право-відносин, але ситуація дещо змінилася. Питання визнання колективних утворень (об'єднань фізичних осіб) учасниками охоронних кримінально-правових відносин у кримінальному праві тривалий час могло вирішуватися виключно крізь призму теорії співучасті у злочині. Як відомо, пануюча концепція кримінальної відповідальності за співучасть у злочині передбачає, що, незважаючи на множинність суб'єктів, які беруть участь у підготовці або виконанні злочинного посягання, вид та міра заходу кримінально-правового впливу, який застосовується до співучасника, мають бути «персоналізовані», тобто адресовані конкретному співучаснику, а не всьому злочинному об'єднанню [9, с. 40–45]. Тому ідея існування колективного суб'єкта охоронного кримінально-правового відношення в теорії кримінального права широкої підтримки не мала. Водночас, у зв'язку із новелами, які з'явилися в КК України після доповнення його Загальної частини розділом XIV-1 «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб», вона має бути переглянута. Законом України від 23 травня 2013 р. № 314-VII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб», який набрав чинності з 1 вересня 2014 р. [10], було змінено континуум осіб, що можуть бути залучені до охоронних відносин у кримінальному праві. Зазначимо, до нього додано досить широке коло нових суб'єктів: 1) підприємства, установи, організації (крім державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, організацій, створених ними у встановленому порядку, що повністю утримуються за рахунок державного чи місцевого бюджетів відповідно, фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, а також міжнародних організацій) – у випадку вчинення їх уповноваженими особами від імені та в інтересах юридичної особи будь-якого із злочинів, передбачених ст. 209, 306, ч. 1 або 2 ст. 368³, ч. 1 або 2 ст. 368⁴, ст. 369, 369² КК, або незабезпечення виконання покладених на її уповноважену особу законом або установчими документами юридичної особи обов'язків щодо вжиття заходів із запобігання корупції, що призвело до вчинення будь-якого із злочинів, закріплених ст. 209 і 306, ч. 1 і 2 ст. 368³, ч. 1 і 2 ст. 368⁴, ст. 369 і 369² КК України; 2) суб'єкти приватного та публічного права резидентів та нерезидентів України, включаючи підприємства, установи чи організа-

ції, державні органи, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, організації, створені ними у встановленому порядку, фонди, а також міжнародні організації, інші юридичні особи, створені відповідно до вимог національного чи міжнародного права – у випадках вчинення її уповноваженою особою від імені юридичної особи будь-якого із злочинів, передбачених ст. 258–258⁵ КК України, або вчинення її уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи будь-якого із злочинів, передбачених ст. 109, 110, 113, 146, 147, 160, 260, 262, 436, 437, 438, 442, 444, 447 КК України.

Як бачимо, згідно з нещодавніми рішенням вітчизняного законодавця велика частка юридичних осіб на території України потенційно опиняються в сфері кримінально-правового примусу. На нашу думку, таке рішення є достатньо обґрунтованим і своєчасним, адже примус як один із методів управління суспільством здійснюється шляхом застосування уповноваженими на те органами передбачених кримінальним законом заходів для охорони інтересів держави, громадського порядку, прав та інтересів громадян [11, с. 7]. У сучасних умовах діяльність колективних (корпоративних) суб'єктів усе частіше створює загрози вказаним інтересам, що змушує державу переглядати засоби правового впливу на них.

Кримінально-правові відносини за участі юридичних осіб мають низку особливостей та не співпадають із жодними іншими правовідносинами, які дотепер регулювалися вітчизняним кримінальним правом. Звернемо увагу на деякі з них. Так, юридичний факт, який породжує кримінально-правові відносини за участю юридичних осіб, лише частково збігається за змістом із юридичним фактом, котрий породжує охоронні правовідносини негативної кримінальної відповідальності. По-перше, ним є не будь-які злочини, а лише окремі їх види, передбачені ст. 209, 306, ч. 1 і 2 ст. 368³, ч. 1 і 2 ст. 368⁴, ст. 369 і 369² КК. Інші злочини, навіть якщо їх вчинено від імені чи в інтересах юридичної особи, аналізоване правовідношення не породжує. По-друге, до таких юридичних фактів віднесено й бездіяльність, яка за своєю юридичною природою може бути розцінена як причетність до злочину (кримінально карана або навіть незлочинна) – незабезпечення виконання покладених на уповноважену особу юридичної особи законом або установчими документами юридичної особи обов'язків щодо вжиття заходів із запобігання корупції, що призвело до вчинення злочину, передбаченого ст. 209 і 306 КК, ч. 1 і 2 ст. 368³, ч. 1 і 2 ст. 368⁴, ст. 369 і 369² КК. По-третє, відповідним юридичним фактом є не діяльність юридичної особи, а поведінка (дія чи бездіяльність) уповноваженої фізичної особи, яка лише суб'єктивно пов'язана з такою діяльністю (на це вказують конструкції «він імені»,

«в інтересах», які містяться у ст. 96³ КК України). Існують й інші особливості вказаних юридичних фактів, які потребують додаткового аналізу, що виходить за межі окремої публікації.

Початковий момент аналізованих правовідносин може збігатися із початком відносин негативної кримінальної відповідальності (вчинення уповноваженою особою злочину). Оскільки ж усі передбачені розділом XIV-1 Загальної частини КК заходи є одноактними (за винятком випадків, коли на підставі ч. 3 ст. 96⁷ КК із урахуванням майнового стану юридичної особи суд застосовує штраф із розстрочкою виплати певними частинами строком до 3-х років), кримінальні правовідносини за участю юридичної особи припиняються з моменту повного виконання визначеного судовим рішенням заходу. Водночас згідно із ч. 2 та ч. 3 ст. 96⁵ КК можлива й пролонгація цих відносин у випадку негативної посткримінальної поведінки (ухилення від досудового слідства чи від суду, вчинення нового злочину, зазначеного у статті 96³ КК) її уповноваженої особи.

Звернемо увагу й на те, що фізична особа як суб'єкт охоронних кримінально-правових відносин є, як правило, активним їх учасником. Її поведінка може впливати на динаміку цих правовідносин: змінювати їх або й припиняти. Це може бути проілюстроване на прикладі впливу на ці правовідносини позитивної посткримінальної поведінки суб'єкта. Так, дійове каяття (вчинене з мотивів щирого розкаяння активне сприяння розкриттю вчиненого злочину та повне відшкодування заподіяних збитків чи усунення завданої злочином шкоди) згідно із чинним законодавством (ст. 45 КК) є юридичним фактом, здатним змінити правовідношення негативної кримінальної відповідальності (якщо воно виникло у зв'язку із вчиненим уперше злочином невеликої тяжкості або середньої тяжкості необережного злочину). У наведених випадках дійове каяття остаточно й повністю припиняє правовідносини кримінальної відповідальності [12, с. 29]. Юридичні особи як суб'єкти кримінально-правових відносин подібних можливостей позбавлені. У положеннях розділу XIV-1 Загальної частини КК жодні акції, які вчинені від імені юридичної особи після початку кримінально-правового відношення за її участю, на їх розвиток не впливають. Отже, аналізовані кримінальні правовідносини є значно менш динамічними конструкціями у порівнянні із «класичними» кримінально-правовими відносинами.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Враховуючи наведене, є підстави стверджувати, що настав час говорити про розширення предмета кримінального права. Якщо тривалий час цим предметом визнавалися лише відносини, які виникають у зв'язку із вчи-

ненням фізичною особою злочину (або суспільно небезпечного діяння, яке не містить його ознак, або діяння, яке лише зовні схоже на злочин), і застосуванням до особи кримінального покарання або іншого засобу кримінально-правового характеру, то сьогодні кримінально-правовою доктриною має бути розпочате осмислення нового типу охоронних кримінальних правовідносин за участі колективного суб'єкта – юридичної особи. Чи є такі відносини кримінально-правовими? Вочевидь, на це питання слід надати ствердну відповідь. Нормативно-правова основа для виникнення кримінального правовідношення, у межах якого лише й можна говорити про поведінку особи у сфері кримінально-правового регулювання, про поведінку, яка має кримінально-правове значення, фокусується у кримінальному законі. Тому з часу доповнення кримінального закону зазначеними вище приписами юридична особа отримує статус суб'єкта саме кримінальних (а не лише адміністративних, цивільно-правових, господарських) правовідносин. Об'єктивною реальністю стали врегульовані кримінальним законодавством і спрямовані на посилення захисту певних об'єктів кримінально-правової охорони (національної безпеки, громадської безпеки, сфери службової діяльності, миру й безпеки людства) правові відносини, в яких держава вступає у взаємодію з колективним суб'єктом.

Список використаних джерел

1. Липинский Д. А. Общая теория юридической ответственности: монография / Д. А. Липинский. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2007. – 950 с.
2. Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні: монографія / О. В. Наден. – Х.: Право, 2012. – 266 с.
3. Кримінальне право України: Загальна частина: [підручник] / В. І. Борисов, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-е вид., переробл. і доповн. – Х.: Право, 2015. – 528 с.
4. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності: монографія / Ю. В. Баулін. – К.: Атіка, 2004. – 296 с.
5. Кикоть Г. Юридичні факти у механізмі правового регулювання: проблеми теорії / Г. Кикоть // Право України. – 2005. – № 7. – С. 109–112.
6. Спасенников Б. А. Принудительные меры медицинского характера: история, теория, практика / Б. А. Спасенников. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2003. – 412 с.
7. Баулин Ю. В. Обстоятельства, исключющие преступность деяния: монография / Ю. В. Баулин. – Х.: Основа, 1991. – 360 с.

8. Звечаровский И. Э. Ответственность в уголовном праве / И. Э. Звечаровский. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2009. – 100 с.
9. Гуторова Н. А. Соучастие в преступлении по уголовному праву Украины: учебное пособие / Н. А. Гуторова. – Х.: ООО «Рубикон П», 1997. – 101 с.
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб: Закон України від 23.05.2013 р. № 314-VII [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/314-18>.
11. Карпушин М. П. Уголовная ответственность и состав преступления / М. П. Карпушин, В. И. Курляндский. – М.: Юридическая литература, 1974. – 231 с.
12. Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям: монографія / О. О. Житний. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 152 с.

Стаття надійшла до редакції 05.05.2015.

Сергей Николаевич Гусаров,

доктор юридических наук, член-корреспондент Национальной академии правовых наук Украины, заслуженный юрист Украины (Харьковский национальный университет внутренних дел, Харьков, Украина)

КОЛЛЕКТИВНИЙ СУБ'ЄКТ И ПРАВООТНОШЕНИЯ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ УКРАИНЫ (ПРОБЛЕМЫ ТЕОРИИ)

В статье рассмотрены проблемы теории правоотношений в уголовном праве Украины. Определены направления ее развития с учетом предусмотренного законодательством института применения к юридическим лицам мер уголовно-правового характера. Показаны различия уголовно-правовых отношений с участием юридических лиц от правоотношений негативной уголовной ответственности.

Ключевые слова: *уголовно-правовые отношения, юридический факт, преступление, юридические лица, меры уголовно-правового характера.*

Sergiy M. Gusarov,

Doctor of Law, corresponding member of the National Academy of Law Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine

(Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine)

COLLECTIVE SUBJECT AND LEGAL RELATIONS WITHIN CRIMINAL LAW OF UKRAINE (PROBLEMS OF THEORY)

Criminal and legal regulation as one of the means of managing social relations, ensuring the regulation of the latter and protection of the positive interests of their members and operates and is being developed in accordance with the prevailing for a particular period of time doctrinal and ideological concepts, which are the basic for the subjects of rule-making and branch legal enforcement. One of the axioms of the modern theoretical and practical law, based largely on the ideas of legal positivism is the thesis according to which law norms, including criminal one are realized only within legal relations. The most efficient the theory of legal relations in criminal and legal doctrine is developed in connection with the phenomenon of negative criminal liability.

In criminal and legal theory different kinds and types of branch legal relations are distinguished. Herewith, first of all, special attention is paid to the legal fact, which generates them. Subjective composition of the legal fact affects the type of legal relations, besides the generated legal fact itself. Party (subject) of any legal relation in criminal law is always the state represented at the level of individual legal regulation by specifically authorized authorities responsible for keeping public order or justice. Another subject of the vast majority of legal relations in criminal law is an individual (in legal relations of negative criminal liability, legal relations on compulsory medical measures, in criminal legitimate behavior). After the alteration of the General Part of the Criminal Code of Ukraine, namely with the Section XIV-1 the continuum of persons who may be involved in security relations within criminal law has significantly expanded. Legal relations, where the state interacts with the collective subject and which are regulated by criminal law and aimed at strengthening the protection of certain objects of criminal and legal protection (national security, public safety, areas of official activity, peace and security of mankind), have become objective legal reality. Criminal and legal relationship involving legal entities have a number of features; do not coincide with any other legal relations, which have been regulated by domestic criminal law.

Key words: *criminal and legal relations, legal fact, crime, legal enteties, measures of criminal and legal nature.*

